

Abdüllatif Harpûtî'nin Hikmet Anlayışına Bakış

Buket Ataman

0000-0002-3180-8454

Diyaret İşleri Başkanlığı, Sivas, Türkiye

ror.org/007x4cq57

bktatm58@gmail.com

Öz

Abdüllatif Harpûtî, 19. yüzyılda Türkiye'yi temsil eden ve kelâm ilminde yenilikte ilk somut adımı atan yeni ilm-i kelamcıdır. O, İslâm'ı naklî ve aklî delillerle savunmayı hedeflemiştir. Böylece kelâmda metot bakımından yenilenmeyi öngörmüştür. Harpûtî, İslâm itikadına zarar verecek hususları hikmet vasıtasıyla bertaraf etmek istemiştir. Onun Kâdî Beyzâvî'den naklettiği hikmet tanımında bu amaçlar açıkça görülmektedir. O, hikmeti şek ve şüpheyi izâle etmek amacıyla kesin ilim ifade eden burhanlar ve ikna edici hatâbi ve zannî deliller anlamında yorumlamıştır. Harpûtî, kelâmda kullanılan burhan ve delilleri hikmet olarak değerlendirmiştir. O, hikmete o kadar önem vermiştir ki İslâm'ın hikmet üzerine bina edildiğini iddia etmiştir. Hikmete yüklediği fonksiyonla Kur'an'ı ve Sünneti şerh etmeyi, dinin sırlarına ulaşmayı amaçlamıştır. Hikmet vasıtasıyla dinin tüm halk kitlelerine nüfuz edebileceğine inanmıştır. Ona göre böylece hem avam hem de havas özelliğine sahip olan insanlar dinden nasiplenecektir. Hikmeti bir metot olarak ele alan Harpûtî, hikmetin kuşatıcı, işlevsel ve irşada yönelik özelliğini vurgulamıştır. Harpûtî'nin hikmet tanımının kelâm ilminin gâyesini destekler mahiyette olması kelâm ilmi ile hikmet arasındaki münasebetin açık bir tezâhürüdür. Aynı zamanda hikmetin şüpheyi izale eden kesin ilim özelliği, delil ve burhanlarla ikna edici hitaplar barındırması kelâmın da gâyeleri arasında yer almaktadır. Hikmeti mantık kuralları çerçevesinde değerlendiren Harpûtî, hikmet vasıtasıyla akıl ve bilim arasında ilişki kurmuştur. Bunun somut örneğine *Tenkîhu'l-Kelâm* eserinde yer alan "İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasında Zahirî Hilafın Tevcih ve Tefviki Hakkında" risâlesinde rastlanmaktadır. Bu risâlesinde vahiy ve bilim arasında münasebet kurmuş, heyet ve hikmet ilmi üzerinde önemle durmuş, geçmişe dönük birtakım astronomi teorilerinden bahsetmiş ve bunları âyetlerle destekleyerek, İslâm'ın bilim ile akla karşı olmadığını ispatlamaya çalışmıştır. Harpûtî, her fırsatta tabiat ilimlerine ve bilimsel gerçeklere yer vermiş, Allah'ın kudretini ve hikmetini vurgulamıştır. O, Kur'an'dan birtakım âyetleri bilimsel verilerle ilişkilendirmiştir. Böylece dindeki hikmetlere dikkat çekmek istemiştir. O, bilime hizmet eden tüm insanlığı İslâm'a hizmet portalında düşünmüştür. Bu ister kâfir ister müslüman eliyle olsun. Ona göre İslâm'a hizmet, hikmettir. Hem de bu asırlar boyu devam edecek bir hikmettir.

Anahtar Kelimeler

Kelâm; Abdüllatif Harpûtî; Din ve Bilim ilişkisi; Hikmet; Yöntem

Öne Çıkanlar

- Bu çalışmada Abdüllatif Harpûti’nin hikmet anlayışı incelenmektedir.
- Hikmet; din, bilim ve akıl arasında en önemli vasıtaadır.
- İnanç fark etmeksizin insanlık isteyerek veya istemeyerek İslâm dinine hikmet vasıtasıyla hizmet etmektedir.
- Şek ve şüpheleri izâle eden ve kesin burhan mesabesinde olan hikmet, kelâm ilminin gâyesiyle aynı paraleldedir.
- Hikmet, tüm halk kitlelerini kuşatan irşat metoduyla şümillü ve fonksiyonel hale gelmektedir.

Atıf Bilgisi

Ataman, Buket. “Abdüllatif Harpûti’nin Hikmet Anlayışına Bakış”. *Eskiyeni* 53 (Haziran 2024), 661-685.

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi	31 Aralık 2023
Kabul Tarihi	14 Haziran 2024
Yayın Tarihi	30 Haziran 2024
Hakem Sayısı	İki İç Hakem - İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin - intihal.net
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
S. Kalkınma Amaçları	-
Lisans	CC BY-NC 4.0

An Overview of ‘Abd al-Latif Kharpūṭī’s Understanding of Wisdom

Bukat Ataman

0000-0002-3180-8454

Presidency of Religious Affairs, Sivas, Türkiye

ror.org/007x4cq57

bktatm58@gmail.com

Abstract

‘Abd al-Latif al-Kharpūṭī is a modern theologian based in Türkiye in the 19th century and took the first concrete step to introduce new ilm al-kalām. He aimed at defending Islam using both rational (*‘aql*) and narrative (*nass*) evidence, thereby envisioning a methodological renewal in kalām. Using wisdom, al-Kharpūṭī wanted to eliminate the issues that would harm the Islamic faith through wisdom. Such objectives are evident in the definition of wisdom, he quoted from Qādī Bayzāwī. He interpreted wisdom in the sense of demonstrations (*burhan*) that express certain knowledge and rhetorical (*khitabī*) and falsifiable (*zannī*) proofs in order to eliminate doubt and uncertainty. Al-Kharpūṭī considered the demonstrations and evidences used in kalām as wisdom. He attached so much importance to wisdom, and he claimed that Islam was built on wisdom. With the meaning he attributed to wisdom, he aimed to interpret the Qur’ān and Sunnah and to uncover the secrets of religion. He believed that through wisdom, religion could reach great masses of people. In this way, both the common (*hawās*) and elite (*‘avām*) people would benefit from religion. He used wisdom as a method and emphasized its encompassing, functional and enlightening characteristics. The fact that al-Kharpūṭī’s definition of wisdom supports the purpose of the science of kalām is a clear manifestation of the relationship between the science of kalām and wisdom. At the same time, wisdom’s characteristic of precise knowledge that eliminates doubt and its persuasive appeals with evidence and demonstrations are also among the goals of kalām. Evaluating wisdom based on the rules of logic, al-Kharpūṭī established a relationship between reason and science through wisdom. A concrete example of this can be found in his treatise “On the Tawjīh and Tawfīq of the Apparent (*Zahiri*) Dispute Between ‘Ilm al-Hay’at and Qur’āb al-Muqaddasa” and in his work *Tanqīh al-Kalām*. In this treatise, he established a relationship between revelation and science, emphasized the science of hayat and wisdom,, mentioned some earlier astronomical theories, and tried to prove that Islam was not opposed to science and reason by supporting them with verses. Al-Kharpūṭī often referred to natural sciences and scientific facts and emphasized the power and wisdom of Allah. He associated various verses from the Qur’ān with scientific informations, thereby drawing attention to the wisdom in religion. Al-Kharpūṭī considered all humanity in the service of science as a portal of service to Islam, regardless of whether it is through the hands of a disbeliever or a Muslim. For him, service to Islam is wisdom, and it is this wisdom that will continue for centuries.

Keywords

Kalām; ‘Abd al-Latif al-Kharpūṭī; Relationship between Religion and Science; Wisdom; Method.

Highlights

- This study aims to examine ‘Abd al-Latif al-Kharpūti’s understanding of wisdom.
- al-Kharpūti believes that wisdom is the most important mediator between religion, science and reason.
- According to al-Kharpūti, humanity, regardless of faith, willingly or unwillingly serves the Islamic religion through wisdom.
- Wisdom concords well with the goals of kalām since it not only dispels doubt and mistrust but also serves as demonstration.
- Wisdom becomes comprehensive and functional through the method of guidance that encompasses all masses of people.

Citation

Ataman, Buket. “An Overview of ‘Abd al-Latif Kharpūti’s Understanding of Wisdom”. *Eskiyeni* 53 (June 2024), 661-685.

Article Information

<i>Date of submission</i>	31 December 2023
<i>Date of acceptance</i>	14 June 2024
<i>Date of publication</i>	30 June 2024
<i>Reviewers</i>	Two Internal & Two External
<i>Review</i>	Double-blind
<i>Plagiarism checks</i>	Yes – Turnitin - intihal.net
<i>Conflicts of Interest</i>	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
<i>Grant Support</i>	No funds, grants, or other support was received.
<i>Complaints</i>	eskiyenidergi@gmail.com
<i>S. Development Goals</i>	-
<i>License</i>	CC BY-NC 4.0

Giriş

Bu makalede Abdüllatif Harpûtî'nin bazı eserleri perspektifinde hikmetle ilgili görüşlerine yer verilecektir. Makalede asıl amacımız Harpûtî'nin hikmete neden önem verdiği ve hikmetle ulaşmak istediği hedeflere işaret etmektir. Ayrıca onun kelâm ilmi ile hikmet arasında kurduğu bu güçlü münasebetin önemine vurgu yapmaktır. Harpûtî ile ilgili daha önceki çalışmalarda Harpûtî'nin hayatı ve eserlerine, kelâmî görüşlerine, tefsir anlayışına, yeni ilm-i kelâm dönemindeki faaliyetlerine ve İslâm düşüncesindeki yenilik arayışları minvalindeki konulara yer verildiği görülmektedir. Biz ise bu makalede Harpûtî'nin hikmet anlayışını uygun bir metotla bazı eserlerinden faydalanarak ortaya koymaya çalışacağız.

Harpûtî, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında oluşan yeni ilm-i kelâm dönemi kelâmcısıdır. Bu yeni ilm-i kelâm dönemi adından da anlaşılacağı üzere yenilenme düşüncesiyle gündeme gelmiştir. İşte kelâm ilminde yenilik hareketi olarak bilinen bu dönemin Türkiye coğrafyasındaki en önemli temsilcilerinden biri de Harpûtî'dir.¹

Harpûtî, kelâm ilminde yenilik anlamında ilk somut adımları atmıştır. Çünkü o, müteahhirin kelâm dönemini geride bırakarak yeni kelâm hareketi içinde yeni metotlar ve farklı deliller geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu hedeflerin belirlenmesinde 19. yüzyılda bilimsel gelişme ve ilerlemelerin yoğun bir şekilde yaşanması ve birtakım felsefi cereyanlar etkili olmuştur.² Yeni ilm-i kelâm dönemi mütekellimi olan Harpûtî, tüm bu gelişmeler karşısında hikmet vasıtasıyla İslâm itikadını burhan ve delillerle savunmak istemiştir. O, bu minvalde birtakım eserler ve risâleler yazmıştır.³

1. Harpûtî'de Hikmetle Hedeflenenler

Yeni ilm-i kelâmda hikmet kavramının özel bir yeri olduğu şüphesiz yadsınamaz. Hikmet, özellikle yeni ilm-i kelâmcıların üzerinde hassasiyetle durduğu ve içeriği yeni muhtevalarla özenle doldurulan bir kavram olmuştur. Yeni ilm-i kelâm döneminde İslâm inancı, hikmet perspektifinde zamanın şartlarına göre yeniden yorumlanmıştır. Bu dönemde özellikle tabiat kanunları arasındaki mutlak sebep-sonuç ilişkisinin ve katı determinizmin kabul görmesi bu evrilmeye sebep olmuştur.⁴ Determinizme kapı aralayan katı ve kuralcı sebep sonuç ilişkisi yani nedensellik yeni ilm-i kelâmcıları harekete geçiren etken olmuştur. Amaç; mâkul bir izahla evrendeki ve mahlûkattaki düzenden hareketle Allah'ın yaratmasını, ilahi fiillerini hikmet kavramı üzerinden inşa etmek, din ile bilimi uzlaştırmak ve ispatı vacip ile ilgili yeni deliller sunmaktır.⁵

Harpûtî'nin de içerisinde yer aldığı yeni ilm-i kelâm döneminde hikmet kavramıyla kâinattaki yaratılış, düzen ve işleyiş yeniden ilahi düzlemde anlamlandırılmak istenmiştir. Buradaki anlamlandırma hikmet düşüncesi üzerinden beşerin yeni delil ve burhanlara ulaşma çabasıdır. Böylece hikmet, tefekkürü kapı aralayan, gereksiz tevilleri bertaraf eden bir açılımın yansıması olmuştur. Hikmet, 19. yüzyılın şartlarına göre bilimin verilerini de dikkate alarak modern batı felsefesinin ürettiği cereyanlara uygun açıklamalar yapma

¹ Mehmet Salih Gecit, "Son Dönem Temsilcileri Bağlamında Yeni İlm-i Kelâm Hareketi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (Ekim 2016), 934.

² M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), 87.

³ Çağfer Karadaş, *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2014), 285-286.

⁴ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 42.

⁵ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 160.

ihtiyacının bir ürünüdür. Hikmetle hedeflenen şey, din ve aklın birbirine hasım olmadığını aksine birbiriyle örtüşüğünü kanıtlamaktır.⁶ Akıl ve vahyin membalarının bir olduğu ve birbirlerine asla hasım olamayacakları hikmet ekseninde açıklığa kavuşturulmak istenmiştir.

2. Hikmet Kavramı ve Harpūti’nin Hikmet Tanımı

Harpūti’nin *Tenkīhu’l-Kelām* eserinde Cürçânî’den alıntı yaptığı hikmet tanımı, “eşyanın hakikatlerini, vücutta oldukları hal üzere beşer kudreti nispetinde araştıran nazari bir ilimdir” şeklindedir.⁷ Anlam itibarıyla geniş bir yelpazeye sahip olan bu kavram, hem nazari hem de teorik yapıya sahiptir. Hikmetin insana kudreti oranında araştırma imkânı vermesi bu ilmin fiili boyutuna yani işlevsellik alanına da yönelik olduğunun bir göstergesidir.⁸ Hakikâtlerin ve sebeplerin insan gücü nispetinde araştırılmasına olanak sağlaması bunun kanıtıdır.

Harpūti’de hikmetin ne anlama geldiğini görebilmek için ilk önce bu kavramın semantik anlamının ne ifade ettiğine bakmanın doğru olacağı düşüncesindeyiz. Hüküm, hâkimiyet, hükümet, muhakeme, mahkeme, hakîm hak gibi kelimelerle aynı kökten gelen hikmet kavramı alikoymak, vurmak, sakındırmak anlamlarında kullanılmaktadır.⁹ “En iyi ilim vasıtasıyla en iyi şeyin bilinmesi”¹⁰; hukuki bir hükümde âdil olmak, eşyanın hakikâtini olduğu gibi bilmek ve gereğine göre hareket etmek¹¹; ilimlerin ve eşyanın en faziletlisini, en üstün olanını nitelemektedir.¹² Bilme, anlama manalarında ilim ve fıkıh ile eş anlamlıdır. Dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adâlet anlamlarına gelmektedir.¹³ İnsanın gücü nispetinde nesnelere hakikatlerini kavrama ve mahiyetini bilme becerisidir. Sözün gereksiz lafızlardan uzak olması yanında akla uyumlu özlü söz¹⁴ anlamında da kullanımı bulunmaktadır. Hikmetin zıttı sefehdir. Sefeh ise, sözde ve fiilde isabetsizlik anlamındadır. Hikmetin karşıtı olan bir terim olarak yer almaktadır.¹⁵ Hikmet, Allah hakkında kullanıldığında hakîm sıfatıyla eşyayı en iyi bilen, yerli yerince ve amaca uygun olarak yaratan anlamında kullanılmaktadır. İnsan hakkında kullanıldığında ise bilgi sahibi, hikmet sahibi, iyi, hayırlı ve güzel şeyleri yapma, varlıkları bilme, akıllı ve becerikli kimse anlamlarına gelmektedir. Hikmet kavramının hikmetli manasında kullanımı olan hakîm ise iyileştirmek kastıyla bir şeyi düzelten ve hüküm veren hükümran, her şeyi doğru bilen, güzel yapan doğru ve kesin karar veren anlamındadır.¹⁶

Hikmet bazı kavramlarla ilişkilidir. Hikmetin ilim ve marifet yönü onu kuru ve dağınık bilgi olmaktan uzaklaştırmaktadır. Böylece hikmet ve bilgi münasebeti oluşmaktadır.

⁶ Bayram Ali Çetinkaya, “İzmirli İsmail Hakkı”, *XIX. Yüzyıl’dan Günümüze Çağdaş İslâm Düşüncüleri*, (ed.), Kemal Sözen vd., (İstanbul: Divan Kitap, 2017), 102.

⁷ Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta’rifât*, çev. Abdülaziz Mecdî Tolun (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021), 64.

⁸ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredat fi Garibü’l-Kur’an*, çev. Yusuf Türker (İstanbul: Pınar Yayınları, 2007), 423-424.

⁹ İsfehânî, *el-Müfredat*, 126.

¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut: Daru Sadr, 2011), 15/30.

¹¹ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü’l-‘arûs* (Mısır: Matbaatü’l-Hayriyye, 1306), 8/243.

¹² İsfehânî, *el-Mu’cemu’l-Muğîs*, haz. Abdülkerim el-Azbavi (Medine: Daru’l-Medine, 1986), 477-478.

¹³ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/518.

¹⁴ Cürçânî, *et-Ta’rifât*, 29-30.

¹⁵ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, “Sefeh”, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 140.

¹⁶ Muhammed Ali b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfû Istilâhâti’l-Fünûn*, thk. Ali Dahruc (Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996), 1/501.

Hikmet bağlamında yapılan bir iş veya fiilde gâye bulunmaktadır. Bu veçhiyle hikmet ile gâye bağlantılıdır. Hikmet; içeriğinde birçok maddi ve manevi, dünya ile ahirete yönelik menfaatleri barındırmaktadır. Hikmette zorunlu fayda olmamasına rağmen hikmete uygun olan fiil veya işte uzun veya kısa zamana yönelik faydalanılabilecek maslahatlar bulunmaktadır. Böylece hikmet ve fayda ilişkisi tezahür etmektedir. Hikmetli fiilde varlıklar ve olaylar arasında irtibatın bulunması yadsınmaz bir gerçektir. Çünkü ancak bu şekilde her şey, yerli yerinde ve olması gerektiği yerde nizâmını korumaktadır.¹⁷

3. Hikmetin Dindeki İşlevi

Harpûtî'ye göre hikmet; şeriatın açıklaması, şeriatın esrarı ve din-i mübin-i İslâm'ın üzerine bina edildiği bir hakikâttir.¹⁸ O, hikmet kavramını açıklarken “Rabbinin yoluna hikmetle çağır”¹⁹ âyetinden hareketle bu kavramı peygamberin İslâm'a davetinde uyguladığı ve kullandığı bir metot olarak ele almıştır. Harpûtî, “Hikmet, müminin yitiğidir. Nerede bulursa onu alır” hadisinden hareketle ümmetin hikmet vasıtasıyla hakikat arayışına teşvik edildiğini savunmaktadır. O, ümmetin eski âlimlerinin; filozofların felsefe ve hikmetlerini tetkik etmelerini, hak ve hakikâte uymayan yönlerini reddetmelerini, Kitap ve Sünnete uyan taraflarını karşılaştırıp uygun hale getirmelerini ve bunların Kitap ve Sünnetin açıklamalarında kullanmalarını, dinin sırlarını ve hakikâtlerini izah noktasında ele almalarını hikmet olarak değerlendirmiştir.²⁰

Harpûtî gibi çağdaş selefiyyenin temsilcilerden Muhammed Abduh ise, hikmeti ahlâkî davranışların belirlenmesinde ve yönlendirilmesinde etkinliği olan sadece teorik tartışmalardan, hayal ve tasavvurdan ibaret olmayan bilgi olarak tanımlamıştır. Abduh'un öğrencisi olan Reşîd Rıza da hikmeti, insanın iradesini hayra ve faydalı amele sevk eden doğru bilgi şeklinde yorumlanmıştır.²¹ Görüldüğü üzere Harpûtî, Muhammed Abduh ve Reşîd Rıza hikmetin amelî boyutuna önem vermiştir.

4. Hikmet ve Kelâm'ın Gâyesi

Harpûtî'nin *Heyet-i Cedidenin Eflak Bahislerini Kur'an Nasları ile Tevcih ve Tefviki'ne dair müstakil bir risâlesinde Kâdi Beyzâvî'den nakletmiş olduğu hikmet tanımı önemlidir. Şöyle ki; “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et”²² âyeti minvalinde yapmış olduğu hikmet tanımı, “Şek ve şüpheyi izâle ederek kesin ilim ifade eden kesin delil ve burhanlar ile; mev'iza-i haseneyi ikna edici hitaplar ve müessir ibretler, yani hatâbî olan zannî deliller” şeklindedir.²³ Harpûtî'nin adı geçen risâlesinde Kâdi Beyzâvî'den nakletmiş olduğu bu tanımda hikmeti, mantık ilmi kuralları çerçevesinde değerlendirdiğini görmekteyiz. Hikmetin şek ve şüpheyi izâle eden kesin ilim kapsamında tanımlanması hayli dikkat çekicidir. Burada hikmetin şek ve şüpheyi izâle eden tereddütten ve kararsızlıktan uzak tutma özellikleri vurgulanmaktadır. Böylece sağlam ve kuvvetli deliller vasıtasıyla ilimde kesinlik derecesine ulaşmada hikmete işlevsel bir görev yüklenmektedir. Yukarıda*

¹⁷ Süleyman Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018), 13.

¹⁸ Harpûtî, *Kelâm Tarihi*, 133.

¹⁹ en-Nahl 16/125.

²⁰ Harpûtî, *Kelâm Tarihi*, 133.

²¹ Muhammed Abduh - Muhammed Reşîd Rıza, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm-Tefsîrü'l-Menâr*, çev. Mehmet Erdoğan - Ali Rıza Temel vd. (İstanbul: Ekin Yayınları, 2011), 3/75-76.

²² en-Nahl 16/125.

²³ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2021), 297.

Muhammed Abduh'tan verilen hikmet tanımı da Harpûti'nin bu düşüncesiyle örtüşmektedir. Abduh da Harpûti gibi hikmeti hayal ve tasavvurlardan ibaret olmayan bir ilim olarak tanımlayarak hikmeti şek ve şüphelerden uzak tutmuştur. Aslında hikmet ile şek ve şüphelerden arındırılmak istenen şey, İslâm akîdesidir. Kelâm ilminin gayesine baktığımızda hikmetin önemi apaçık görülmektedir. Çünkü hikmet, kelâm ilminin gâyesiyle tam anlamıyla örtüşmektedir. Kelâmın gâyesine bakıldığında şunların hedeflendiği görülmektedir: Yüce Allah'ın varlığı, sıfatları, fiilleri ve peygamberlerin doğruluğu hakkında deliller üretmek²⁴, Ehl-i Sünnet akîdesini korumak ve bu akîdeyi bozmak isteyen sapkınlar karşı koymaktır.²⁵ Cürçânî ise, kelâm ilminin gâyesini şöyle açıklamaktadır: İnsanı imanda taklitten kurtarıp tahkîk ve yakîn (kesin bilgi) derecesine yükseltme, itikadî meseleleri delilleriyle öğretmek inaç esaslarını, batıl ve yanlış taraftarların ileriye sürdükleri şüphelerle sarsıntıya uğramaktan koruma, bâtıl ve inkârcılara karşı kuvvetli deliller sunarak onları susturma, sağlam ve kuvvetli bir inanç ile amelde ihlas ve samimiyeti artırmadır.²⁶ Kelâm ilminin gâyesine yönelik tanımları incelediğimizde Harpûti'nin hikmet tanımının yapılan tanımlarla mükemmel bir uyum içerisinde olduğunu görmekteyiz. Öyle ki; Harpûti'nin hikmeti şek ve şüpheyi izale eden kesin ilim kapsamında değerlendirmesi, hikmetin kelâm ilminin gâyesine ulaşmasında ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Harpûti, tahkîk ve kesin bilgi kapsamında değerlendirilen hikmeti, kelâm ilminin gâyesine ulaşmasında özellikle vurgulamıştır. Onun hikmet tanımında üzerinde durduğu diğer önemli husus, şüphelerin izale edilmesini delil ve burhanlara dayandırmasıdır. Harpûti bu tanımla hikmete kesin delil ve burhan olma görevini yüklemektedir.

Harpûti'ye göre hikmet, kesin ve yakîn bilgiye ulaşmada vasıta görevini yüklenen bir araçtır. Hikmet, bu görevini kesin deliller oluşturarak yerine getirmektedir. Çünkü bu şekilde şüphelerden izale olunmakta ve yakîn ile tahkîk derecesine ulaşılmaktadır. Böylece Harpûti'ye göre, hikmet derecesine ulaşan bilgide şüphenin bulunması mümkün değildir. Yukarıda kelâm ilminin gâyesi adı altında vermiş olduğumuz örnek şahsiyetlerin hikmet tanımlarında da anlaşılacağı üzere kelâm ilminin gâyesi zaten bu değil midir? Harpûti'nin hikmet tanımı kelâm ilminin gâyesinin ile aynı paraleldedir. Böylece Harpûti'de kelâm ilminin gâyesi hikmet vasıtasıyla hedefe ulaştırılmak istenmektedir. Taftazânî'ye göre, kelâm ilmi, kesin delillerle dinî akîdeleri bilmedir.²⁷ Taftazânî'nin de kelâm ilmine yönelik yapmış olduğu bu tanımında Harpûti'nin kendisiyle aynı paralelde olduğu görülmektedir.

Harpûti, hikmet ile akîdeyi şüphelerden ve iç huzuru bozan vehimlerden arındırmayı amaçlamıştır. O, hikmeti kelâm ilminin gâyesine göre tanımlamıştır. Böylece dini akâidi İslâmiyyeyi ispat etmek için hikmet vasıtası ile hüccetler, deliller ve burhanlar ortaya koymayı gâye edinmiştir. İşte bütün bunlar hikmet vasıtasıyla yapılmak istenmiştir. Çünkü hikmetle ulaşılmak istenilen amaç, şek ve şüpheleri izale ederek imanı taklitten kurtarmak, tahkîk ve yakîn derecesine ulaştırmak, sağlam itikat üzerine ihlaslı amellerin yapılmasını sağlamaktır. Harpûti'nin yaptığı hikmet tanımında kelâm ilminin maksatlarını gerçekleştirmek için hikmetin ne kadar elzem bir kavram olduğu görülmektedir. Bu ilmi,

²⁴ Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *el-İktisat fi'l-İtikat İtikatta Doğru Yol*, nşr., Osman Demir (İstanbul: Akif Matbaa, 2018), 12.

²⁵ Ebû Hamîd el-Gazzâlî, *el-Munkizu Mine'd Dalâl* (Ankara: Elis Yayınları, 2020), 6.

²⁶ Seyyid Şerif Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf* (Kahire: Dâru't-Tibâati'l Âmira, 1325), 1/23.

²⁷ Sa'deddin et-Taftazânî, *Makâsıdu'l-kelâm fi 'akâidi'l-İslâm*, çev. İrfan Eyibil (İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019), 1/5.

yani hikmeti mantık kuralları çerçevesinde değerlendiren Harpûti, kesin delilleri ve burhanları hikmetin olmazsa olmaz temel argümanları arasında zikretmiştir.

5. Hikmet ve Delil İlişkisi

Harpûti'nin, hikmet tanımında kullandığı burhan, b-r-h kökünden türemiştir. Berraklaştırmak, açıklığa kavuşturmak ve delil getirmek anlamındadır. Kur'an-ı Kerim'de ise hak ile batılı birbirinden ayıran kesin delil anlamında kullanılmaktadır.²⁸ Akîf delilin kesin olabilmesi için bütün öncülleri zarûriyat veya yakîniyyat türünden olmalıdır. Böyle bir delil ancak burhan adını almaktadır. Akli deliller içinde kesin olanı sadece burhandır. Nakli delilin kesin olabilmesi için hem sabit oluşu hem de mânâyâ delâleti kesinlik arz etmektedir.²⁹ Harpûti'nin hikmeti delil ve hüccet anlamında ele aldığı görülmektedir. Ona göre, gerçek bilgiye ve doğruya ulaşmada öncü unsurlardan biri olan burhanın hikmette önemli görev üstlendiği apaçiktır.

Harpûti, delil ve burhanları mev'iza-i hasene'yi ikna edici hitaplar şeklinde kullanmıştır. Mev'iza: tezkir, irşad, nasihat, tebşir ve inzâr anlamlarında kullanılan bir terimdir. Bir topluluğa dini ve ahlâkî konularda nasihat etmek, dinleyenlerin kalplerini iyiliğe ısındıracak sözler sarf etmek, uhrevi mükâfata dair teşvikte ve azaba dair ikazlarda bulunmaktır.³⁰ O, irşad, öğüt, nasihat anlamlarına gelen mev'izayı, hikmet çerçevesinde değerlendirmiş ve hikmete halkı irşat noktasında önemli misyon yüklemiştir.

6. Hikmet ve Mev'iza İlişkisi

Harpûti'nin hikmet tanımında kullandığı mev'iza kavramı, Mecâlisu'l-Envâri'l-Ehadiyye ve Mecâmiu'l-Esrâri'l-Muhammediyye eserine de yansımıştır. Çünkü bu eser, nitelik olarak mev'iza türündendir. Onun, Beyazıt Camii müderrisliği yaptığı sırada telif ettiği söz konusu eser, otuz sekiz dersten oluşmuştur. Eserde, konuyla bağlantılı âyet ve hadislerden örnekler yansıtılmakla birlikte sahabe ve Ehl-i Sünnet'ten görüşlere de yer verilmektedir. Harpûti'nin mev'iza türündeki bu eseri ilmî altyapıya sahip olmayan halk kitleleri için kaleme alınmıştır. Eserin içeriğinde kıssalar ve hikâyeler bulunmaktadır.³¹ Harpûti'nin 1306 yılında bitirdiği mev'iza türündeki bu eser, "Abdüllâtîf" ismi ile Türkçe'ye çevrilmiştir. Eseri incelediğimizde insanı tembellikten ve atâletten kurtarma, dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştırma sadedinde hikmetli nasihatler verildiği görülmektedir.

Harpûti, Mecâlisu'l-Envâri'l-Ehadiyye ve Mecâmiu'l-Esrâri'l-Muhammediyye eserine hamdele ve salvele ile başlamakta ve devamında iman, tevhit, itikat, abdest, namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadet konularına yer vermektedir. Devamında Hz. peygamberin fazileti, sünnetin önemi, birtakım haklar ve bazı günlerin faziletine dair bilgileri içermektedir. Son bölümde ise tevbe - istiğfar, ölüm ve ahiret ahvalinden bahsetmektedir. O, bu eserini hikmet metodunu kullanarak halkın (avam) irşadına yönelik yazmıştır. Bu zaviyeden baktığımızda kelâmda hikmetin nasıl işlevsellik kazandığı somutlaşmaktadır. Böylece o, hikmeti insanların hak ve hakikâte yönelmesinde fonksiyonel hale getirmeyi amaçlamıştır. Tüm bunlardan hareketle mev'iza özelliğindeki hikmetin sadece havasa yönelik ilim olmadığı

²⁸ Yavuz, "Burhan", 6/429.

²⁹ Yusuf Şevki Yavuz, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/137.

³⁰ Cürcânî, "et-Ta'rîfât", 29-30.

³¹ Yar, "Abdüllatif Harpûti ve Yeni Kelâm İlmî", 242.

aynı zamanda halka yönelik bir ilim olduğu yönünde değerlendirme yapmamız mümkündür. Bu sayede hikmet vasıtasıyla halka yönelik dini bilgiler irşat edilmiştir. Hikmetin irşat yöntemiyle ilişkilendirilmesini yeni ilm-i kelamcılarında Muhammed Abduh’ta da görmekteyiz. Abduh, Kur’an’ın ahlaki güzelleştirme, ruhu cehaletten kurtarma, marifet burcuna yükseltme, insana saadet yollarını gösterme özelliklerini vurgulayarak dinde irşadın hakîm olan rolüne dikkat çekmiştir.³² Kur’an’a irşat mesabesinde yaklaşan Abduh, hikmeti irşad ile ilişkilendirmiştir. Yine yeni ilm-i kelamcılardan biri olan Mevdûdî, (öl.1903/1979) hikmeti dinin inceliklerine vâkıf olma, dinin prensiplerini idrak etme, dinin irşatları üzerinde derûnî düşüncelere dalma, istikâmet üzere basiret ve marifetle bilinçli bir şekilde şuurlanma olarak tanımlamaktadır.³³ Görüldüğü üzere Harpûti’nin hikmet kavramına yüklediği anlam muhtevası, diğer yeni ilm-i kelâmîcılarla aynı paralelde seyretmektedir.

Harpûti, hikmetin tanımında müessir ibretler kavramı üzerinde durmuştur. İbret, abr kökünden gelen bir kelimedir. Görünenden görünmeyene geçmek, nesnelere veya olayların dış yüzünden hareketle iç yüzünü kavramaya çalışmaktır. İbret, aynı zamanda olayların hikmetini kavramaya çalışma, ders alıp doğru sonuca ulaşma ve doğru sonuca uygun davranma biçimidir.³⁴ Burada hikmet ve ibret kavramları arasında ilişki kurulmaktadır. Harpûti, Mecâlisu’l-Envâri’l-Ehadiyye ve Mecâmiu’l-Esrâri’l-Muhammediyye eserinde yer yer ibretli menkıbelere de değinmiştir. Örneğin orucun hikmetini açıklarken ibretli bir menkıbe sonucu kulun Rabbiyle arasında geçen nefis mücadelesi anlatılmıştır. Burada oruç ibadeti nefsin arzularını kırma, nefsi terbiye etme, nefis ile mücadele etme gibi birtakım hikmetlere dayandırılmıştır.³⁵

7. Hatâbi ve Zannî Deliller Perspektifinde Havas ve Avamda Hikmet

Harpûti mev’iza özelliğindeki Mecâlisu’l-Envâri’l-Ehadiyye ve Mecâmiu’l-Esrâri’l-Muhammediyye eserinde hatâbi olan zannî delilleri kullanmıştır. Hatâbi olan zannî deliller, zarûri bilgi ifade eden kesin aklı delilleri anlamaktan aciz olan halk kitlelerini ikna etmek için oluşturulan kıyaslardır. Hatâbi deliller, hatiplerin geliştirdikleri delillerdir. Öyle ki bu deliller, halkı hem dinî hem de dünyevî hususlarda faydalı işler yapmaya sevk etmek ve zararlı işlerden sakındırma amaçlıdır.³⁶ Harpûti’nin Kâdî Beyzâvî’den yansıtmış olduğu hikmet tanımında hikmete muhatap olan iki grubu ayırt ettiği görülmektedir. O, hikmet yoluyla yapılan davetlerden birinin havassa diğerinin ise avam tabakaya yönelik olduğunu belirtmiştir. Bu iki grup, kendine ait özelliklerine göre Harpûti nazarında hikmetten pâye almıştır. Burada tüm halk kitlelerini kuşatan bir hikmet anlayışı görülmektedir. Böylece Harpûti, hikmet aracılığı ile iki gruba da önem vermektedir. Onun hikmete ulaşmada havas ve avam kitlelerine yer vermesinin somut örneğini, Şeyhzâde’nin (öl.951/1544) aynı paraleldeki görüşlerini yansıtmışından da anlamaktayız. Söyle ki; Harpûti’ye göre

³² Muhammed Abduh, “Tefsire Mukaddime”, çev. İsmail Cerrahoğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/14 (1956), 184.

³³ Ebu’l A’lâ Mevdûdî, *İslâm Dünyası Uygarlığı*, çev. Çetin Manisalı (İstanbul: Adım Yayınları, 1989), 109-110.

³⁴ Süleyman Uludağ, “İbret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/367.

³⁵ Abdüllatif Harpûti, *Abdüllatif Tercümesi*, çev. Ali Rıza Kaşeli (İstanbul: Osmanlı Yayınları, Gül Neşriyat, 2016), 114.

³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Hatâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/443.

Şehzâde, İslâm'a davetin iki halk kitlesini kuşatan metotla yapmasının sebebini şöyle açıklamaktadır. Birinci kısım olan havas: Âlimler ve hakimler gibi tefekkür ehli ve istidlâl kabiliyeti yüksek, aslî gerçeklerle kesin bilgilere talip olan insanlara hitap etmek içindir. İkinci kısımda değerlendirilen avam tabakası ise, havasın özelliklerine ve kabiliyetlere sahip olmayıp daha çok dış duyularının alanı içinde kalan insan grubu içindir³⁷ şeklinde değerlendirme yapmaktadır. Şehzâde örneğinde de üzerinde durulan ve Harpûti'de de gözden kaçmayan bu ayırım, dini hitap şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü üzere, Harpûti'nin mev'iza türündeki bu eseri daha çok avam sınıfındaki insanlara hak ve hakikatin vaaz ve irşat tekniği ile sunulması tarzındadır. Muhatap kişilerin bilgi ve kültür seviyelerinin dikkate alınması, hikmetin önemi haiz bir metot olduğunu açık bir şekilde göstermektedir.

8. İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasında Zahirî Hilafın Tevcih ve Tevfiki Hakkında Risâlesi ve Hikmet

Harpûti'nin "İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasında Zahirî Hilafın Tevcih ve Tevfiki Hakkında" Risâlesinde hikmete dair açıklamalarında Zemahşeri'den (öl.538/1144) de alıntılarının yer aldığı görülmektedir. "Sana yeni doğan ayları sorarlar, de ki onlar insanlar için vakit ölçüleridir."³⁸ Dini delillerin özelliklerini ele alırken Zemahşeri'yi örnek veren Harpûti, bu âyet eşliğinde Zemahşeri'nin görüşünü zikredip kendine göre dayanak oluşturmaktadır. Âyette, yeni doğan ayların oluşumu ile ilgili soru ayın mahiyet ve oluşumuna dair olduğu halde bunun hakkında cevap verilmemiştir. Burada sadece insanlar için pratikte fayda sağlayan şeylerden bahsedilmiştir. Örneğin Ay'ın oluşumu ve görüntüsünden çıkarılan pratik fayda, vakit tayini şeklinde izahlar yapılmasıdır. Sorunun cevabının halkın çoğunluğu tarafından da anlaşılacağı aşikârdır. Aksi halde heyet ilminin inceliklerinden sayılan ayın mahiyeti ve oluşumundan bahseden cevaplar verilmiş olsaydı bu metot hikmete münasip olmayacaktır.³⁹

Harpûti'nin hikmete davette iki kısma ayırdığı insan grubunu Zemahşeri'de de açıkça görmekteyiz. Bu âyetin tefsirinde havastan ziyade avamın anlayacağı dilde soruya cevap verilmesi pratik fayda gözetildiğinin göstergesidir. Hikmetin fayda rolüne oldukça dikkat çekilmektedir. Yeni ilm-i kelâm mütekellimlerinin hikmetin mahiyetini oluştururken fayda rolünü önemseydiği de bilinmektedir. Yeni ilm-i kelâm mütekellimlerinden İzmirli İsmail Hakkı'nın (öl. 1869/1946) ibadetlerin hikmetini ele alırken fayda ve maslahat argümanları üzerinde oldukça durduğu görülmüştür. O, örneğin zekâtta hikmetle elde edilen faydayı, fakirlerin ihtiyacını gidermek ve onlara iyilik etmek şeklinde yorumlamıştır.⁴⁰ Buradaki asıl amaç, şeriattaki hikmetleri görünür hale getirmek ve şeriatin mükemmelliğini gözler önüne sermektir.

Harpûti'nin Tenkîhu'l-Kelâm eserinin sonunda yer alan İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasında Zâhirî Hilafın Tevcih ve Tevfiki Hakkında Risâlesi birçok hikmetleri yansıtmaya açısından son derece önemlidir. O, bu risâlesinde astronomi alanında eski dönemlerde hâkim olan genel kanaatleri örneğin Fahreddin Râzî (öl. 606/1220), Zemahşeri,

³⁷ Topaloğlu, *Kelâm İlmüne Giriş*, 298.

³⁸ el-Bakara 2/189.

³⁹ Topaloğlu, *Kelâm İlmüne Giriş*, 298.

⁴⁰ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, sad. Sabri Hizmetli (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 394.

Âlûsî (öl. 1270/1854) ve Kâdî Beyzâvî gibi İslâm âlimlerinin görüşlerini ele almıştır. Risâle söz konusu bu İslâm âlimlerinin heyet ilmine dair yorumlarından, konuyla ilgili âyetleri tefsir edişlerinden, modern çağdaki ilmî yaklaşımlarından ve bunlara karşı geliştirilen metotlardan oluşmaktadır.⁴¹

Harpûti’nin bu makalesini incelediğimizde hikmet üzerinden din ve bilimi uzlaştırmak istediği görülmektedir. O, adı geçen makalede güneş, ay, yer, gök, yıldızlar ve bunlara ait hallerden bahsetmiştir. Harpûti, makalesini oluştururken Fahreddin Râzî’nin et-Tefsîrû’l-Kebîr, Zemahşerî’nin el-Keşşâf an-Hakâiki’t-Tenzîl, Alûsî’nin Ruhû’l-Meâni ve Kadî Beyzâvî’nin Envârû’t-Tenzîl ve Esrârû’t-Te’vîl eserlerinden nakiller almış ve deliller sunmuştur. İsimlerini zikrettiğimiz bu müfessirler, dönemlerindeki antik felsefe ve heyet konularını konu almıştır. Duyularla idrak edilebilen ve kendi dönemlerinde sabit olan mesele ve hükümleri değerlendirmişlerdir. Böylece bu hükümlerin Kur’an âyetlerinin zahirine uymayan yönleri uygun bir şekilde tevil edilmiştir.⁴²

Harpûti’nin makalesinde nakillerini yansıttığı bu müfessirlerin felsefe ve heyet ilmi üzerinde hassasiyetle durmasının önemli hikmetleri vardır. Söz konusu ilimlerin âyetlerin hizmetine sunulması ve âyetlerin bu fikrî dinamizm ile daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Kur’an âyetleri ve heyet ilimleri arasında vasıta görevi gören hikmet ilmi, Kur’an’ın hakikâtlarının ve sırlarının açığa çıkması noktasında önemli görülmüştür. Din ile bilimi hikmet kavramı üzerinde buluşturmaya çalışan Harpûti, yukarıdaki saydığımız müfessirler gibi Kur’an’ın bilim ile ters düşmediğini ispatlamaya çalışmıştır. O, gök cisimlerine ait izlenimleri ve hakikâtları ortaya koyarak Allah’ın âyetlerini açıklamak istemiştir. Bu hakikât yolculuğundaki keşif ve izlenimler, hikmet planında yapılmıştır. Çünkü hikmet, evrenin sırlarını çözmek, ibadetlerin sırlarına vâkıf olmak, Allah’ın âyetlerini ve tecellilerini görebilmektir.⁴³

Diğer taraftan tabiat varlıklarından sayılan bu cisimlerin Kur’an’da zikredilmiş olması, bunlara inanılması gereken zorunlu hakikatler olduğu anlamına gelmemektedir. Burada anlatılmak istenen asıl hakikat, zarûri olarak kendisine inanılması gereken yüce yaratıcıya, O’nun varlığına, ilim ve hikmetinin mükemmelliğine, kudret ve şanının yüceliğine ulaşmaktır. Çünkü bu yöndeki âyetlerin sırlarına vâkıf olmak, Allah’a ulaşmak ve O’nun yarattıkları üzerindeki sır perdelerini aralamak ve keşfetmektir. Bilimin ilerlemesi, değişmesi ve daima üretmesi insanoğlunun bütün ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlayan İslâm dinine hizmet kapsamındadır. Harpûti’ye göre, “Rabbinin yoluna hikmetle ve güzel öğütle davet et”⁴⁴ âyeti İslâm dininin hikmet üzere kurulduğunun bir işaretidir. Ona göre, hikmetin diğer bir anlamı olan isabetli ve yerli yerinde söz anlamı olan isabetli düşünceler ve hikmetli keşifler ne kadar artarsa İslâm dinine hizmette o kadar çok artacaktır. Çünkü yüce dinin gerçekleri hikmetle aralanacak, sırlar ve gerçekler günbegün apaçık görülecektir.⁴⁵

“Sen yüzünü, Allah’ı belirleyici olarak doğruca dine çevir: Allah’ın yaratma kanununa uygun olan dine dön ki, insanları ona göre yaratmıştır. Allah’ın yaratması değiştirilemez.

⁴¹ Metin, “Abdülâtilif Harpûti”, 16/235.

⁴² Fikret Karaman, *Dünya ve Bugünüyle Harput*, (Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 222-223.

⁴³ Ali Ünal, “Kur’an’da Temel Kavramlar”, *Hikmet* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1990), 187.

⁴⁴ en-Nahl 16/125.

⁴⁵ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, 313.

İşte doğru din odur. Fakat insanların çoğu bilmezler”⁴⁶ Harpûtî, özellikle âyetteki fitrat kelimesi üzerinde durmuştur. Fitrat kavramını üzerinden “Allah’ın fitratı üzerine olunuz” ibaresini insanların Allah’ın yarattığı fitrat üzerine olması manasında yorumlamıştır. Harpûtî, fitratın gerektirdiği şekilde hareket etmenin yolunu, nefisleri hevâ ve heveslerden arındırmaya, vesveselerden korumaya dayandırmaktadır. O, İslâm fitratı üzere yaratılan insanın İslâm’ı kabul etme kabiliyetiyle yaratıldığı da dikkat çekmektedir. Çünkü akla ve kalbe hitap eden İslâm’ın, akıl ve nazar sahibi insan tarafından kabul edilmemesi mümkün görülmemektedir. Ona göre insan, fitratının gereği İslâm dininden başka bir din seçemez.⁴⁷ O, İslâm fitratıyla insanın akıl ve düşünce sahibi olması arasında bir paralellik kurmuştur. İslâm dininin fitraten insanın akıl ve düşünce yapısına uygun olduğu vurgulanmaktadır. Ona göre, bu ikisinin aynı kaynaktan beslenmesi ve aynı fitrî özelliklere sahip olması tesadüfî değildir. İslâm diniyle insan fitratının son derece uyumlu olması hikmetin bir yansımasıdır. Çünkü hikmet, her şeyi yerli yerine koyma ve tam isabettir.⁴⁸

Harpûtî insanın fitrat üzere olmasını nefsinin hevâ ve heveslerinden arınık ve vesveselerden uzak olması şartına bağlanmıştır. Yeni ilmi kelâmcılardan Abduh da Harpûtî gibi nefsin hevâ ve heveslerden arınık ve vesveselerden uzak olmasını hikmet olarak yorumlamıştır. Aynı zamanda Abduh hikmeti vesveselerden uzak sağlam bilgi üzerine inşa etmiştir. Ona göre, Allah’ın insana verdiği hikmet sayesinde doğru yanlıştan, hak batıldan ayrılmakta şeytanın vesveselerinden ve telkinlerinden uzak olunmaktadır. Çünkü Abduh, hikmeti sağlam bilgi olarak yorumlamıştır. İnsan ruhunda oluşan sağlam bilgi neticesinde sağlam iradenin oluşması da kaçınılmaz bir durumdur.⁴⁹ O, sağlam bilgi ve iradenin oluşmasını hikmete dayandırmıştır. İnsanın fitrat üzere olması dinin gereklerini olması gerektiği şekilde yani hikmetle yapma şartına bağlanmaktadır. Bu da hikmetin en önemli araçları olan akl-ı selimle, akılla ve doğru irade ile olmaktadır. Tüm bunlar Harpûtî’nin savunduğu hikmet muhtevasıyla uygun paraleldedir. Böylece akıl ve sağlam bilgi neticesi oluşan şey hikmettir. Harpûtî ve Abduh’un hikmete yaklaşımların aynı paralelde olduğu görülmektedir.

Harpûtî, dini delillerin özelliklerini zikrederken Gazzâlî (öl.505/1111) örneğinden faydalanmıştır. Harpûtî’nin naklettiği bu örnekte ilahi kitapların, alanında ihtisas yapmış bir doktorun hastaya kullandığı ilaçlar mesabesinde olduğundan bahsedilmiştir.⁵⁰ Bir uzman doktorun hastasının ihtiyaçlarını ve bünyesini dikkate alarak dozunda verdiği ilaçlar nasıl ki hastaya fayda ve şifa sağlıyorsa insanları hakka davette ihtiyaçlarını, kabiliyetlerini, davranışlarını dikkate alarak dini irşat eden kimsenin de manevi doktor olarak insanların gönüllerine şifa verdiğini savunmaktadır. Harpûtî tarafından uzman tıp doktoru ile dini irşat eden manevi doktor ve ilahi kitaplarla ilaçlar arasında münasebet kurulmuş çok ince bir teşbih yapılmıştır. Böylece o, ilâhi kitapları, uzman tabibin reçetelediği ilaçlara benzetmiştir. Uzman bir doktorun hastalarını ilaçlar ile iyileştirdiği gibi manevi doktorun da bâtil inançların istila ettiği kalplere sağlam itikadı irşat ederek iyileştirebileceğini ve şifa

⁴⁶ er-Rûm 30/30.

⁴⁷ Abdüllatif Harpûtî, *Tenkîhu'l-kelâm fi akâid-i ehli'l İslâm Kelâm İlmine Giriş*, haz., Fikret Karaman (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2016), 6-7.

⁴⁸ Topaloğlu - Çelebi, “Hikmet”, 140.

⁴⁹ Abduh - Rıza, *Tefsiru'l Kur'ani'l Hakîm Tefsiru'l-Menâr*, 3/132.

⁵⁰ Ebû Hamîd Gazzâlî, *İlcâmül-Avâm an İlmi'l-Kelâm*, nşr. Mahmut Kaya vd. (İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık, 2020), 18.

verebileceğini savunmaktadır. Bu durumun tam tersinden de söz edilmiştir. Harpûti, uzman doktorun hastanın durumunu, güçlü ve zayıf yönlerini gözetmeksizin verdiği ilaçlarla hastaya fayda vermekten ziyade ölüme bile götüreceğini ifade ederek şöyle bir çıkarımda bulunmuştur. O, manevi doktorun yani dini irşat eden kimsenin kâmil olmaması, muhatap kitlesine onların anlamayacağı sözlerle hitap etmesi halinde tabip gibi hastayı ölüme götürme dahi bundan daha kötüsü gönülleri karıştıracığı, onların inançlarını ifsat etmeye kadar sebebiyet vereceğini iddia ederek bir teşbih yapmıştır.⁵¹

Harpûti’nin, Kâdî Beyzâvî’den naklettiği hikmet tanımında hikmetin şek ve şüpheyi izale eden kesin deliller olması gönüllerin ihtilata uğramaması ve inançların bozulmaması için önemlidir. Sağlam itikat ancak hikmet vasıtasıyla oluşturulan delil ile burhanlarla tesis edilmektedir. Zaten hikmet, delilin ve burhanın tâ kendisidir. Örneğin Zemahşerî’ye göre hikmet, gerçeği açıklayan, şüpheye gideren delil, sahih ve muhkem bir sözdür.⁵²

Harpûti’nin hikmeti tanımında ve özellikle delil özelliğinde olan hikmet yoluyla davetinde havas ve avam ayrımı yapması yukarıdaki örnekteki durumla paralellik arz etmektedir. Şöyle ki bir doktorun hastanın tedavisine yönelik ilaçları hastanın zayıf ve güçlü yönlerini göz önüne alarak dozunu ayarlamasıyla dini irşad eden kişinin de muhatap aldığı insanların (avam ve havas) anlayacakları sözlerle dine davet etmesi şifa mesabesinde değerlendirilmiştir. Harpûti’nin de halkı iki sınıfa ayırarak hikmet yoluyla insanları seviyelerine göre irşat etmesi aynı amaca yöneliktir düşüncesini taşımaktayız. Çünkü irşadın tesirli olması ancak muhatap kitlesinin anlayacağı seviyede olması ile amacına ulaşmaktadır.

Harpûti’nin Mecâlisu’l- Envâri’l- Ehadiyye ve Mecâmiu’l- Esrâri’l- Muhammediyye adıyla kitaplaştırdığı mev’iza türündeki eseri de hikmet vasıtasıyla avam seviyesindeki halk kitlesini irşat etmek için ve onların anlayış seviyelerine göre kaleme alınmış bir eserdir. Hayır ve saadet yollarının irşat ve hikmetle agâh olacağına inanan Abduh, hikmetle irşat arasında sıkı bir münasebet kurmuştur. O, Kur’an’a irşat mesabesinde yaklaşımları gerektiğini savunmuştur. Ancak bu şekilde, cehaletten kurtulunabileceğine, marifet burcuna yükselinebileceğine ve saadet yollarına ulaşılabilineceğine inanmıştır.⁵³ Böylece din, hikmet, irşat ve muhatap kitlesi arasında kompleks bir münasebet kurulmuştur. Harpûti açısından ilahi kitaplarda hikmet ve hakikâte yönelik kullanılan ifade tarzının halkın çoğunluğunun irşadına yönelik olması da gözden kaçırılmaması gereken önemli bir husustur. Çünkü alışılmış ifadelerle amaçlar hâsıl olur, din hikmet üzere irşad ile agâh olur.

Harpûti, Kur’an’daki hitap tarzından hareketle Kitab’ın hikmetinden de bahsetmiştir. Bir âyet eşliğinde Razi’nin açıklamalarını örnek vererek delil getirmiştir. “Göklerde ve yerde Allah’tan başka tanrılar bulunsaydı göklerinde yerinde düzeni bozulurdu.”⁵⁴ Âyette vurgulanan tevhit, yani Allah’ın birliğini konu edinen bu kavram, iknâi delille sunulmuş kesin delil ile de tevhide işaret edilmiştir. Tevhîdin hatabî delille sunulmasının hikmeti, âyetin amacının çoğunluk tarafından anlaşılmasını sağlamaktır. Böylece itikadın sağlamlaştırılması hedeflenmiştir. Kur’an’da bir örnek niteliğinde olan bu hitap tarzı irşadı kolaylaştırmaktadır. Kur’an’da hatabî delillerin yanı sıra kat’i ve aklî delillere işaret

⁵¹ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, 296.

⁵² Kutluer, “Hikmet”, 17/504.

⁵³ Muhammed Abduh, *Ve’l-Asri Suresinin Tefsiri*, çev. Yusuf Ziyaeddin Ersal (Ankara: Doğu Matbaası, 1960), 45.

⁵⁴ el-Enbiyâ 21/22.

edilmesinin hikmeti, havassın kesin aklî delilleri idrak edebilecek yeteneğe sahip olması ve ilim ve hikmet sahibi bu kişilere bir işaretin bile yeterli olabilmesidir.⁵⁵

Böylece hem avam hem de havasta istenen hikmet gerçekleşmektedir. Ayrıca bu hikmet metoduyla Kur'an, davetini umumîleştirmektedir. Halktan her sınıfın anlayabileceği deliller olması O'nun kâmil olmasının bir işaretidir. Harpûti'nin Râzî'den alıntı yaptığı âyetin tefsirinde Kur'an'da kullanılan deliller vasıtasıyla Kur'an'ın üslubundaki hikmetlere tanık olmaktadır. Kur'an'ın hitap metodunda şümulü ve kâmil bir yöntemin kullanılması ve tüm halk kitlelerini ikna etmesi hikmetin diğer bir yönüdür. Hitaplar ve halk kitlelerinin ilmî seviyeleri dikkate alınarak hatabî ve kat'î delillerle metot oluşturulması "Yaş ve kuru hiçbir şey yoktur ki apaçık bir kitapta bulunmasın"⁵⁶ âyetinin tezahürüdür. Kur'an, hükümlerini hem hatabî (iknaî- zannî) hem de kesin delil ve burhanlarla sunmuş ve hikmet metodu ile her sınıftan insanı kucaklamıştır. İşte bu üslup, Hakîm olanın hikmetli eserinin harikulade yansımasıdır.

9. Hikmet ve Din İlişkisi

Hikmet ile din arasındaki ilişkinin önemine işaret eden Harpûti, İslâm dininin hikmet binası üzerine kurulduğunu önemle savunmaktadır.⁵⁷ O, bu görüşüne Kur'an'dan hikmetle ilgili âyetleri delil getirmektedir. Ona göre hikmet, İslâm âlimleri vasıtasıyla Kur'an'ı beyan noktasında şerh vazifesini üstlenmektedir. Harpûti'nin hikmetle ilgili açıklamasına baktığımızda şu yaptığı hikmet tanımının da aynı paralelde olduğu görülmektedir. Varlıkların ve eşyanın hakikatlerine ait marifet, hakka uygun söz ve ilimdir.⁵⁸ Böylece Harpûti'ye göre, hikmet neticesinde ulaşılan hakikâtle kelâm ehli Kur'an'ın sırlarına vâkif olmaktadır. Ona göre, şeriatın kaynağı ve şerhi mesabesinde olan hikmet, dinin anlaşılması noktasında son derece önemlidir.

O, dinin düşünce dünyasına yansıyan yönü olan hikmetle din arasındaki bîganeliği çok büyük tehlike olarak görmektedir. Çünkü hikmet, şeriatın kaynağıdır. Bu hakikâtin unutulması birçok maddi ve manevi zararların meydana gelmesine sebebiyet vermektedir. Hikmet ile dinin arasının açılması yani birbirlerine yabancılaşması akîde-i diniyenin hayretler, dalâletler içinde kalmasına neden olmaktadır. Ona göre, gençlerin ve avam halk kitlelerinin arasında tahaddüs eden hayret ve dalâlet karanlığı, din âlimlerinin çoğunluğunun hikmet hakikâtlelerinden gafil olmasından sebeptir.⁵⁹ Harpûti, zamanla hikmetin ihmal edildiğini ve bunun kötü sonuçlarını şöyle ifade etmiştir. Ona göre:

*"Hikmetin dinin kaynağı olduğu hakikati unutulmuş, hikmet ile din arasında bir bîganelik girmiş, bu bîganeliğin din ve dünyada maddi ve manevi büyük zararları görülmüş, dünyaca düçar olduğumuz fakir ve zaruretten başka dince de gençlerimizin ve avamımızın akîde-i diniyesini de hayretler, dalâletler tahaddüs etmeye başlamış, din âlimlerinin ekserisi hikmet hakikatlerinden gafil olmuş ve hikmet şinaslardan pek çokları da şeriatın sırlarına cahil bulunduğu cihetle, aralarında çözümlü müşkül bir kör kavga meydana gelmiştir."*⁶⁰

⁵⁵ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, 297.

⁵⁶ el-En'am 6/59.

⁵⁷ Harpûti, *Tenkîhu'l-keâm*, 20-21.

⁵⁸ Muhammed Salâhî, *Kamus-î Osmanî* (İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1329), 1152.

⁵⁹ Murtaza Korlaelçi, "Medeniyet ve Tefekkür İnşası", *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*, (ed.), Bayram Ali Çetinkaya (Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014), 331.

⁶⁰ Harpûti, *Tenkîhu'l-keâm*, 20.

Harpûtî, hikmeti şeriatın bir sırrı olarak nitelendirmiştir. Diğer taraftan da hikmet ile din arasında husûsi bir bağın olduğunu vurgulamıştır. Bu bağın kopmasının dine yabancılaşma ile kendini göstereceğini savunarak hikmetin önemine vurgu yapmıştır. O, hikmeti dinin anlaşılması ve hakikâtlarının keşfedilmesi noktasında önemsemıştır. Harpûtî’ye göre, hikmet misyonu, İslâm âlimlerine irşât vazifesiyle yüklenmiştir. O, bu görevin birtakım İslâm âlimleri tarafından yerine getirilmemesinin sonucunda din ve hikmet arasında yabancılaşmanın olacağını ve dînî akîdenin bozulmasına sebebiyet vereceğini iddia etmiştir. Harpûtî, hakikâtların inkişafını, hikmetle aralamak istemiştir. O, İslâm âlimlerinin bu misyonu yerine getirdiği takdirde sayısız hikmetlerin elde edileceğine inanmıştır.

9. Hikmet ve Bilim

Harpûtî, bilimsel hakikâtların keşfedilmesine çok büyük önem vermiştir. Hatta astronomi ve din ismiyle çevrilen makalesinde bazı araştırmacı İslâm âlimlerinin çalışmalarından bahsetmiştir. O, bazı âlimler tarafından kadim hikmet ve heyet konularına dair o dönemde yaygın bulunan Batlamyus astronomisi ve Kopernik teorilerinin gündeme alındığını nakletmiştir. Harpûtî, önceki İslâm âlimlerinin geçmiş dönemlerde kadim hikmet ve heyet konularına dair oluşturdukları teorileri, yer, gök, güneş, ay ve yıldızlara dair vb. gök cisimlerine yönelik hipotezlerini incelemek istemiştir. Böylece onların bu teorileri ele almaktaki asıl amaçlarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Örneğin Harpûtî’ye göre bu âlimler, duyularla idrak edilebilen ve kendince sabit olan mesele ve hükümleri kabul ederek bunlar aracılığı ile Kur’an âyetlerinin zahirleri arasında göze çarpan birtakım ayrılıkları uygun bir dille yorumlayarak bertaraf etmek istemişlerdir.⁶¹

Ona göre, dönemin âlimleri tarafından hikmet ve heyet ilmi vasıtasıyla Kur’an âyetlerinin sırlarının keşfedilmesine öncülük edilmiştir. Böylece yaşanan dönemde bu ilimlerin hâdimliği ile Kur’an’da konuyla ilgili âyetlerin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Harpûtî, dönemde bilimin ilerleme seviyesine göre İslâm âlimlerinin din ve bilimi uzlaştırma mücadelesini makalesine yansıtmaktadır. Öte yandan din ve bilim arasında tesis edilen birliktelik olan hikmet metoduyla dine büyük hizmetler edilmiştir. Kur’an’ın âyetlerinin yani dinin bilim ile zıt düşmediği o dönem âlimlerince ispatlanmak istenmiştir. Bu yaklaşım tarzını yeni ilm-i kalamcılardan İzmirli’de de görmekteyiz.

Harpûtî, bu makalesinde hakikâtların inkişafını hikmetle aralamanın önemini yansıtmıştır. Böylece her şeyi layık olduğu yere koyma ilmi olan hikmet, kâinat sırlarını perde perde aralayan anahtar mesabesinde olmuştur. O, eski dönem İslâm âlimlerinin kendi dönemlerine ait teorilerden faydalandıklarını, hayali olanları reddettiklerini uygun olanları ise dini hükümlerle uzlaştırdıklarını söylemiş ve tüm bunları hikmet metodu kapsamında değerlendirmiştir. Bu paralelde günümüz İslâm âlimlerinin de kendi dönemlerine ait bilimsel gelişmeleri dini hükümlerle uzlaştırması, uzlaşmayanları ise birtakım delillerle reddetmesi hikmet kapsamında değerlendirilebilir. Çünkü Harpûtî’ye göre, delil ve burhan hikmetin olmazsa olmaz ana unsurlarıdır. Burhan ister hatabî ister kat’i deliller kapsamında olsun yahut muhatap kitlesi havas veya avam olsun tek amaç hikmetle hakikâte ulaşmaktır.

Harpûtî’ye göre, tabiat gerçeklerinin incelenmesi iman edilmesi zorunlu olan yüce yaratıcının varlığına ulaşmada ve kemâl noktasında kudretine delil teşkil etmede son derece

⁶¹ Topaloğlu, *Kelâm İlmine Giriş*, 309.

önemlidir. Her asırda kendi dönemlerine ait bilimsel gerçekleri barındıran heyet ilmi hikmete ulaşmak için bir vasıta olabilmektedir. Kümülatif olarak ilerleyen ilim, sonrakilerin elde ettiklerine eklenerek gelişmekte ve yenilenmektedir. Zira heyet ilmindeki keşiflerin zamana yenik düşüp değişmesi ve ilerlemesi dini hükümlerde zarûri olarak vesailde (metotta) yenilenmeyi beraberinde getirmektedir. Harpûtî, modern astronominin verileri ışığında Kur'an âyetlerinin sırlarının inkişafına sıcak bakmaktadır. Kaleme almış olduğu makale bunun somut bir örneğidir.

Harpûtî, hikmet vasıtasıyla çağın bilimsel gelişmelerinin takip edilebileceğini düşünmektedir. İslâm düşünce dünyasının durağan ve statik olmaması için o, hikmet metoduyla yenilenmeyi amaçlamıştır. Öyle ki o, Allah'ın varlığı, kemâli, kudret ve yüceliği için delil olan, yer, gök, güneş, ay ve yıldızlarla ilgili âyetlerin insanları tefekküre sevk ettiğini belirtmiştir. Harpûtî, tabiatta gözlemlenen verilerin dinin aslî hükümlerinden olmamasına rağmen Allah'ın varlığına delil teşkil etmesini vurgulamaktadır. Ayrıca ona göre, bu ilimler Allah'ın ilim ve hikmetinin üstünlüğüne kudret ve azametinin nihaysizliğine delil teşkil etmektedir. O, kaleme aldığı makalesinde Kur'an'ın nüzulü sırasında muhataplarının tabiat varlıklarına dair zâhirdeki görünümünün ötesinde idrakte bulunamayacaklarından dolayı tabiat varlıklarının Kur'an'da dış görünüş bakımından zikredilmesi hakikâti üzerinde durmaktadır. Fakat ona göre, tüm bunlara rağmen tabiat varlıklarının hakikât ve mahiyetlerinin anlaşılması her asırda muhatapların bilgi ve anlayış seviyesine bırakılmıştır.⁶²

Her asırda bilimsel ve düşünsel alanda ilerleme kat edilmektedir. Bu yolculukta insanlar değişse dahi bilim ve düşünce aşama aşama yol almaktadır. Dini hükümlerin asılları aynı kalsa da zamanın şartlarına göre delillerin değişebileceğine vurgu yapan Harpûtî, hikmetin önemine işaret etmektedir. Çünkü o, her asırda düşünce üretilebileceğine inanmıştır. Bu düşüncelerini de hikmet metodu üzerine bina etmek istemiştir.

Harpûtî, hikmet sayesinde İslâm'a, Kur'an'a ve dini hakikâtlere inkişafa tüm insanlığın hizmet ettiğini savunmaktadır. Bu iddiasını "Muhakkak ki Allah şu İslâm dinini kâfir ve günahkâr bir adamın eliyle de kuvvetlendirir" hadisine dayanarak din farkı gözetmeksizin kâfir dahi olsa tefekkür, araştırma ve incelemelerin sonuçlarının İslâm'a katkı sağlayacağını iddia etmektedir. Çünkü tüm bunlar Allah kelâmı Kur'an'a ve dini hakikâtlere ulaşmada bir beyan, bir hizmetçi konumunda ve İslâm dinine hizmet kapsamındadır. Harpûtî'ye göre, böyle olması hiç garipsenecek bir durum değildir.⁶³ Bu bilgiler ışığında ona göre, gelişmekte olan bilim kimin elinden olursa olsun Batı düşüncesinin aksine dinin karşısında değil bilakis İslâm dinine bir hizmet ve dini anlamaya yardımcı mesabededir. Hepsini nihayetinde dini hakikâtlere keşif noktasında bir çabanın ürünüdür. Bu çabanın adı da hikmettir. Hikmeti İslâm'a hizmet kapsamında değerlendiren Harpûtî, burada değişmeyen tek adresin İslâm dini olduğunu ve tüm araçların İslâm'a hizmet ettiğini vurgulamıştır. Ona göre, bilim uğrunda gösterilen çabaların ve ortaya konulan bilimsel verilerin hepsi bilerek yahut bilmeyerek İslâm'a hizmettir.

Harpûtî, isbat-ı vacip ile ilgili delilleri de ele almıştır. O, Allah'ın varlığına delil teşkil etmesi yönüyle enbiya ve asfiyânın takip ettiği yol başlığı adı altında tabiat ilimlerinin kapsamına giren hususlardan bahsetmiştir. Ona göre, kâinatın yaratıcısı olan Yüce Allah'ın

⁶² Topaloğlu, *Kelâm İlmîne Giriş*, 309-310.

⁶³ Topaloğlu, *Kelâm İlmîne Giriş*, 313.

varlığını ispat eden ve üçüncü yol olarak tarif ettiği delil, enbiya ve asfiyânın metodudur. Bu metot, müşahededen başlangıç noktasını almakta ve âlem hakkında derince düşünmeye davet etmektedir. Semada direksiz ve zaman devam ettiği sürece duran yıldızlara, belirli yörüngesi olan güneşe dikkat çekilmektedir. Daha sonra gece ve gündüze, bölgeden bölgeye değişen mevsim ve iklimlere ve bulutlar üzerinde ince bir tefekküre kapı aralanmaktadır. Bulutlardan boşalan yağmurlara, denizlere, nehirlere, madenlere ve bitkilere kısaca canlı türlerine özellikle de irfanî kemâlat mecmuası olan insana ve bu mecmuadaki nihaysiz güzelliklere dikkat çekilmektedir. Asıl amaç, oradaki cevherleri, hikmeti ve nimeti kavramaktır. Böylece kişiyi yaratıcısına ulaştırmaktır. Çünkü üzerinde düşünölmeye davet edilen şeylerin hepsinin hikmet sahibi bir zattan müstağni olması düşünölemez. Enbiya ve asfiyânın takip ettiği bu yolda yaratıcı sağlam, tertip sahibi ve bu mükemmel sistemin var edicisidir. Bütün bunların sonunda ulaşılan bilgi, âlemi yaratan varlığın vacipliğine, kudretine, kâmil hikmetine, azâmetine delâlet etmektedir.⁶⁴ Böylece duyulur nesnelere hareketle soyut varlık üzerine istidlâl gerçekleşmektedir. Zaten Harpûti’nin hikmet tanımında da hikmet, delil ve istidlâl anlamlarında kullanılmaktadır. O, bu delille ilgili bir âyeti de şöyle aktarmaktadır: “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün sürelerinin değişmesinde, denizlerde gemilerin yüzüşünde, Allah’ın gökten indirip kendisi ile ölmüş yeri canlandırdığı yağmurda ve yeryüzünde hayat verip yaydığı canlılarda, rüzgârın yönlerini değiştirip durmasında, gökle yer arasında emre hazır bulutların olmasında, elbette aklını çalıştıran kimseler için Allah’ın varlığına ve birliğine nice deliller vardır.”⁶⁵

Dini mübînin ve Kitap ile sünnetin açıklamasını hikmet zemininde ortaya koymak isteyen Harpûti, din ile bilimi hikmetle buluşturmak istemiştir. Bu düşüncesini birtakım örneklerle somutlaştırmıştır. Ona göre, örneğin ilerleyen ve gelişen astronomi ilmi “Gezegenlerin her biri bir yörüngede yüzmektedir”⁶⁶ âyeti ile; Botanik ilmi, “Ne yücedir O Allah ki, toprağın bitirdiklerinden (...) bütün çiftleri yaratmıştır”⁶⁷ âyeti ile; tıp ilmi, “Yiyin, için; israf etmeyin...”⁶⁸ âyeti ve “Mide, bütün hastalıkların evidir. Perhiz, her şifanın başıdır” hadisi şerifi ile izah edilmek istenmiştir. O, ayrıca domuz eti ve yenilmesi haram kılınan şeyler hakkında Kur’an ve hadisten örnekler vererek kimya ve tahlil ilminden faydalanarak şer’i naslara izahlar oluşturmuştur.⁶⁹ Örneklerde görüldüğü üzere Harpûti’ye göre, Kur’an ve sünnetin izahı, dinin şerhi olarak düşünölen hikmet, şeriatın açıklanmasında önemli konuma sahiptir. Âyetlerin bilim ve fenle buluşması, yepyeni bir tefsir ve izaha kavuşması hikmetin eseridir. Kimya ve analiz ilminin gelişmesi, birtakım maddi zararların keşfedilmesini sağlamıştır. Bu sayede domuz eti, şarap ve alkollü içeceklerin maddi zararları bilimsel yolla keşfedilerek bu nesnelere haram olduğunu beyan eden âyetler, bilimsel verilerle buluşturularak yepyeni izahlarla Kur’an’ın daha açık bir şekilde tefsir edilmesine imkân vermiştir. O, bu örnekleri delil getirerek bilimin dine hizmetinin hikmetle nasıl buluştuğuna tanıklık etmektedir. Örneğin ona göre, nebatat ilminin gelişmesi ile hububat ve meyvelerin meydana gelmesi için bitkilerde dişi ve erkek çiçekler yoluyla döllenme olayının hakikâti gün yüzüne çıkmıştır. Keza yine astronomi alanındaki ilerleme ve

⁶⁴ Harpûti, *Tenkîhu’l Kelam*, 124.

⁶⁵ el-Bakara 1/164.

⁶⁶ el-Enbiyâ 21/33.

⁶⁷ Yâsîn 36/36.

⁶⁸ el-A’râf 7/31.

⁶⁹ Harpûti, *Kelâm Tarihi*, 133.

gelişmeler Kur'an'da gök cisimleri ilgili gerçeklerin daha iyi beyan edilmesini sağlamıştır.⁷⁰ O'nun bu görüşleri, ilim ve bilim alanındaki ilerlemelerin İslâm'a hizmet olduğunun bir kanıtıdır. Bu yönüyle sebeplerin hikmet bağlamında değerlendirilebilmesi mümkündür.

Harpûtî'ye göre felsefe, astronomi, sanat ve ilmin ilerlemesi, gelişmesi Kur'an'da Yüce yaratıcının varlığına, O'nun kemal sıfatlarına bir delildir. Çünkü bu alanlardaki gelişmeler kâinat hazinesinin hakikât ve sırlarını aralamaktadır. İster felsefe, ister astronomi, ister diğer ilim ve bilimler vasıtasıyla olsun hepsi Kitâb-ı İlâhî'nin bir kısmını teşkil eden "kitâb-ı âlem'i hikmetle şerh ve izah etmektedir. Şöyle ki Şeyh Sa'dî'nin bir beyitinden örnek veren Harpûtî, konuyu şu sözlerle tezyin etmektedir: "Aklını kullanabilen için yeşil ağaçların her bir yaprağı Allah'ın tanınması için başlı başına bir kitap teşkil etmektedir." Böylece ona göre, kitâb-ı âlem'in her bir sayfası, her bir parçası engin ve derin hikmetlerle donatılmıştır.⁷¹ Bilim ve ilimlerin adı değişse dahi amaç değişmemektedir. Tek gâye İslâm'a hizmettir. Hedef, hakikâtlere hikmet ışığı ile gün yüzüne çıkarmaktır.

11. Hikmet ve Sebep İlişkisi

Hikmetle ilgili önemli kavramlardan biri de sebep kavramıdır. Sözlükte "yol, ilk kendisiyle herhangi bir maksada ulaşılan vasıta; şefaatchi"⁷² anlamlarına gelmektedir. Hikmete dayanan bir bilgide, işte varlıklar arasındaki irtibat ve olaylarda meydana gelen sebep sonuç münasebetinde sebep ve hikmetin arasındaki bağlantı apaçık görülmektedir. Çünkü ancak bu şekilde her şey yerli yerinde olmakta ve hikmet hâsıl olmaktadır. Zira illet-mâlül, müessir- eser, sebep- netice münasebetini barındıran bilgi, iş ve davranış hikmetten yoksun olamaz.⁷³ Böylece Harpûtî'ye göre, âlemi yaratan yaratıcının âlemdeki varlıklardan tabî ve maddî olanları yaratmasında ve bazılarının yaratılmasını diğer bazılarının yaratılması için sebep kılması mümkündür. İşte bu sebepler, filozoflara göre hazırlayıcı, kelâmcılara göre âdet, adını almaktadır. Örneğin çocuğu ebeveynin nutfesinden, bitkileri tohumlardan yaratması ilahi âdet gereğidir. Yüce yaratıcının yaratması âdet ve sebepler yoluyla. Sebeplerin yaratılması örneğin bitkilerde tohumların ekilmesi, yerin rutubetli olması, güneşin ısı vs. unsurlar âdeti sebepler kapsamında bir diğer yönüyle de hikmet olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla ona göre, yaratılışın bu şekilde anlamlandırılması ilâhi sünnettir. Bu sünnet ve âdet değişmemektedir. İlâhi sünnet kapsamında değerlendirilen bu sebep sonuç ilişkisi tabiatçıların bakış açısına göre sadece tabiat kanunudur. Çünkü onlar kâinatı oluşturan sebeplerin zatî olduğunu ve kâinattan ayıramayacağını iddia etmektedirler. Sebepler, maddeciler tarafından kadîm kabul edilmektedir. Harpûtî'ye göre kâinat, sağlam olan tertibi ve mükemmel nizâmı ile bilgi ve hikmetten yoksun tabiatın tesadüfî eseri olamaz. Kâinat, maslahat ve hikmeti gözetken hikmetli ve irade sahibi bir müessirin şaheseridir.⁷⁴

Harpûtî'ye göre, tabiat felsefesi ile aşırı iştigal edip yaratıcıyı inkâr eden maddecilerin bu âlemin yaratıcısını ve bütün dini hükümleri inkâr ettikleri ortadadır.⁷⁵ Sebep ve illiyet ilkesinden yola çıkan Harpûtî, buradan deliller yoluyla âdetullaha ve kâinatın yaratıcısının

⁷⁰ Topaloğlu, *Kelâm İlmîne Giriş*, 314.

⁷¹ Topaloğlu, *Kelâm İlmîne Giriş*, 314.

⁷² Tehânevî, *Keşşâf*, 1/626.

⁷³ Uludağ, *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*, 13.

⁷⁴ Harpûtî, *Tenkîhu'l-keâm*, 130.

⁷⁵ Harpûtî, *Tenkîhu'l-keâm*, 126.

hikmetli olduğu burhanına ulaşmaktadır. Onun sebep bağlamında ele almış olduğu hikmet, kesin bir illiyet bağlamında değildir. Aynı zamanda sebep sonuç arasındaki ilişki zorunluluk esasına dayanmamaktadır. Sebepler ilâhi sünnet kapsamında ele alınmaktadır. Sebepleri ve neticeleri yaratanın hikmet sahibi yüce yaratıcı olduğu sonucuna varılmaktadır. O, basiretten yoksun bazı kimselerin kâinatın oluşumuna taalluk eden bir takım sabit kural ve kanunların sonuçlarına odaklandıklarını ve kuralları görmekten aciz olduklarını düşünmektedir. Böylece onlar sonuçları meydana getirenlerin illetler olduğu zehabına kapılmışlardır. Ona göre basîret sahibi olmak, sadece sonuçlara kilitlenmemeyi gerektirmektedir. Kanunların bizzat kendilerini irdelediklerinde bunların sadece kendi başına etkin sebepler olmadığını fark edeceklerdir. Bu farkındalık bütün bunları yaratan yaratıcının eşsiz ilahi kudretine ve O’nun hikmetine şahitlik etmektedir.⁷⁶

12. Hikmet ve Nübüvvet İlişkisi

Harpûti’nin nübüvvet konusundaki hikmet görüşü şöyledir: Ona göre, Cenabı Hakk’ın canlı türlerinden üstün kılınan seçkin bir insana ihsanda bulunmasının amacı, ona insanların saadetini ve güzel akıbetini sağlayan bazı hükümleri vahyetmek istemesidir. Kâinatın yaratıcısı olan Allah, bütün varlıkların yaratıcısıdır. O, varlıkların devamı için gerekli şart ve sebepleri hazırlayan, onları hidayete erdiren, feyiz ve kemâl yolunu gösterendir. Allah, insanların bütün hallerini tanzim etmektedir. Böylece O’nun, insanların dünya mutluluğuna, ahirette güzel akıbetine ulaşmalarına vesile olan Peygamberler göndermesi hikmettir. Ona göre, Allah’ın dini hakikatleri yine kendi içlerinden olan bazı seçkin zatlara vahyetmesi ve bütün akılları hayrete düşürecek derecede nev-i beşere vahiy ve ilham ile iltifatta bulunması hikmetinin eseridir. Allah, nübüvvet vasıtası ile ilim, irfan, kültür, sanayi ve icatları göz önüne sermiştir.⁷⁷ Kâinatın yaratıcısını tanımak insanın cibilliyetinin muktezası olduğu için insanları bilgilendirme ve eğitime hikmetiyle peygamberler gönderilmiştir. Peygamberler, insanları Allah’ın sıfatlarını tanıtmaya, tevhide çağırma ve dini hükümlere davetle emrolunmuş ve bu hikmetlerle gönderilmiş şanlı insanlardır.⁷⁸ Ona göre Hanefî âlimleri nübüvveti, ilahi hikmetin bir muktezası saymışlar ve Allah açısından vacip olmadığını kabul etmişlerdir. Çünkü nübüvvet Allah’ın kullarına vermiş olduğu bir lütuf ve rahmettir. İnsanlar bu hikmet sayesinde ilahi marifete ulaşmakta ve olgunlaşmaktadır. Böylece fitrî istidatları ölçüsünde herkes ideal ahlak ile bezenmektedir. Nihayetinde nübüvvetin hikmetiyle kulların dini ve dünyevi bütün halleri iyiliğe kavuşmaktadır.⁷⁹

Sonuç

19. yüzyıl sonlarında kelâm ilminin metot ve muhteva yönünde yenilenmesi ve zenginleştirilmesi fikri gündeme gelmiştir. Osmanlı Türkiye’sinde ise yeni ilm-i kelâmın öncü ismi Abdüllatif Harpûti olmuştur. Hikmet metodunu kullanarak sağlam burhan ve delillerle zamanın ihtiyaçlarına cevap oluşturacak şekilde hikmetli fikirler üretmeye çalışmıştır. Onun düşünce dünyasında hikmet kavramı özel bir yere sahiptir. Çünkü o; dini, Kitap ve sünnetin açıklamasını hikmet kavramı üzerine bina etmiştir. Harpûti böylece hikmet ile din arasındaki ilişkinin önemine işaret etmiştir.

⁷⁶ Harpûti, *Tenkîhu’l-keâm*, 134.

⁷⁷ Harpûti, *Tenkîhu’l-keâm*, 200.

⁷⁸ Harpûti, *Tenkîhu’l-keâm*, 126.

⁷⁹ Harpûti, *Tenkîhu’l-keâm*, 207.

Harpûtî'nin düşünce dünyasını yansıtan eserleri bulunmaktadır. Bunlar arasında risâle türünde bir de makalesi yer almaktadır. Harpûtî'nin İlm-i Hey'et ile Kütüb-i Mukaddese Arasında Zahirî Hilafın Tevcih ve Tefviki Hakkında kaleme aldığı risâlesindeki amacı din ile bilim arasında hikmet köprüleri inşa etme, astronominin yeni verilerini kullanma ve bu veriler ışığında Kur'an'daki kevnî ve kozmik bilgileri kaynaştırmaktır. Böylece o, hikmet metodunu kullanarak din ve bilimi uzlaştırmak ve aralarında zahirde ihtilaf ve çelişki gibi algılanan hususları bertaraf etmek istemiştir. Mâkul izahlarla evrendeki ve mahlûkâtteki düzenden hareketle hikmete vurgu yapmıştır.

Harpûtî hikmeti, şeriatın açıklaması, şeriatın esrarı ve din-i mübin-i İslâm'ın üzerine bina edildiği bir hakikât olarak yorumlamıştır. O, hikmet aracılığı ile dinin hakikâtine uygun düşünceler üreterek dine hizmet edileceğini iddia etmiştir. Bu iddiasıyla Harpûtî, Abduh, Reşîd Rıza ve İzmirli ile aynı paydada yer almıştır. O, hikmeti mantık ilmi kuralları çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu ilmi şek ve şüpheyi izale eden kesin ilim kapsamında ele almıştır. Çünkü bu ilimde şek, şüphe, tereddüt ve kararsızlık yoktur. Harpûtî, sağlam ve kuvvetli deliller vasıtasıyla ilimde kesinlik derecesine ulaşılmada hikmete işlevsel bir görev yüklemiştir. O, hikmeti hayal, vehim ve tasavvurlardan uzak olan bir ilim olarak ele almıştır. Bu ilmin şek ve şüphelerden uzak olduğunu beyan etmekteki gâyesi, amaca atıftır. Çünkü amaçlanan ve şek ile şüphelerden arındırılmak istenen asıl şey, İslâm akîdesidir. Doğal olarak da İslâm'a şerh aracı olan hikmet ilminin de şek ve şüphelerden uzak olması esastır. Bu amacın en somut örneğini kelâm ilminin gâyesine baktığımızda görmektediriz. Ona göre, kelâm ilminin gâyesi ile hikmetin amacı aynıdır. Harpûtî'ye göre, söz konusu bu gayeler; akîdeyi şüphelerden ve iç huzuru bozan vehimlerden arındırmak, imanı taklitten kurtarmaktır. İmanı tahkik ve yakîn derecesine ulaştırarak sağlam îtikât üzerine ihlaslı amellerin yapılmasını sağlamaktır. O, hikmetle dini akâidi İslâmiyeyi ispat etmek için hüccetler, deliller ve burhanlar ortaya koymayı gâye edinmiş ve hikmeti kelâm ilminin gâyesine göre temellendirmiştir.

Harpûtî'nin hakikâte ulaşmada hikmeti havas ve avam kitlelerinin seviyelerine göre ikna edici burhan ve deliller kapsamında kullandığı görülmektedir. Böylece hikmet metodu vasıtasıyla tüm halk kitlelerine hakikâtin ulaştırılması hedeflenmiştir. Çünkü istifade ve fayda metodu gözetilmiştir. Bu metot sayesinde kelâm ilminin gâyesine yönelik hikmetin işlevsellik kazandığı somut olarak görülmektedir.

O, hikmet ile evrenin sırlarını çözebilmeyi, ibadetlerin sırlarına nüfuz edebilmeyi, Allah'ın âyetlerini ve tecellilerini görebilmeyi amaçlamıştır. Din ve bilimi uzlaştırmak isteyen Harpûtî, yüce yaratıcının varlığına, ilim ve hikmetinin mükemmelliğine, kudret ve şanının yüceliğine ulaşmayı hedeflemiştir. Böylece bu yöndeki âyetlerin sırlarına vâkıf olmayı, Allah'a ulaşmayı ve O'nun yarattıkları üzerindeki sır perdelerini aralamayı ve tüm bunları keşfetmeyi arzulamıştır.

Harpûtî, dinin asli hükümlerinden olmamasına rağmen tabiat ilimlerine, hayli önem vermektedir. Çünkü Allah'ın varlığına delil teşkil etmesi ve hakikâtlere keşfinde veriler ortaya koyması yönüyle dine hizmet ettiğini iddia etmekte ve bunu hikmet olarak değerlendirmektedir. Ona göre, bu ilimler Allah'ın ilim ve hikmetinin üstünlüğüne kudret ve azâmetinin nihaysizliğine delil teşkil etmektedir. Her yönüyle bu hizmetler isteyerek veya istemeyerek hayret verici şekilde Allah'ın dinine hizmet etmektedir. Kimi zaman bir müslüman eliyle kimi zaman da bir kâfir eliyle.

Harpûti, hikmet ile din arasında bîganeliği çok büyük tehlike olarak değerlendirmektedir. Çünkü ona göre hikmet, şeriatın kaynağıdır. Bu hakikâtin unutulması din ve dünyada birçok maddi ve manevi zararlara yol açmaktadır. Ona göre, hikmet ile dinin arasının açılması yani birbirlerine yabancılaşması akîde-i diniyenin hayretler, dalâletler içinde kalmasıdır. Hikmeti din için olmazsa olmazlar arasına yerleştiren Harpûti, dini hikmet üzerine konumlandırmıştır. O, hikmete öyle bir misyon yüklemiştir ki Kur’ân’ı ve sünneti şerh eden bir araç mesabesinde görmüştür.

Harpûti’ye göre, dini hükümlerde zarûri olarak zamanın şartlarına binaen vesailde (metotta) yenilenme, düşünce üretme, yani hakikât arayışında hikmet, elzem bir vasıta. Örneğin bu vasıtayı kullanan Harpûti, tabiatçılara ve maddeci filozoflara karşı elde ettiği burhan ve delillerle onların düşüncelerinin sapkın, kuruntu, hayal ve zandan ibaret olduğunu beyan etmiştir. Neticede onların hikmetten yoksun olduklarını kanıtlamak istemiştir. Böylece, hikmet vasıtasıyla sebepleri ve neticeleri yaratan Allah’ın hikmet sahibi olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca o, hakikât arayışı içinde olan her bir insanın da hikmet vasıtasıyla dine katkı sağladığı sonucuna ulaşmıştır.

Kaynakça | References

- Abduh, Muhammed. *Ve'l-Asri Suresinin Tefsiri*. çev. Yusuf Ziyaeddin Ersal. Ankara: Doğu Matbaası, 1960.
- Abduh, Muhammed- Reşîd Rıza, Muhammed. çev. Mehmet Erdoğan, Ali Rıza Temel vd. *Tefsiru'l Kur'ani'l Hakîm Tefsiru'l Menâr*. 14 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2011.
- Abduh, Muhammed. "Tefsire Mukaddime". çev. İsmail Cerrahoğlu. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/14 (1956), 183-188.
- Ahmed Hilmi, Şehbenderzâde Filibeli. *Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?*. Ankara: Çizgi Kitabevi, 2018.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *et-Ta'rîfât*. çev. Abdülaziz Mecdi Tolun. İstanbul: Litera Yayınları, 2014.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkîf*. Kâhire: Dâru't-Tıbbâti'l Âmira, 1325.
- Çelebi, İlyas. *Kelâmın İşlevselliği ve Günümüz Kelâm Problemleri*. haz. Bülent Ünal-Bülent Baloğlu. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2000.
- Çetinkaya, Bayram Ali. "İzmirli İsmail Hakkı". XIX. *Yüzyıl'dan Günümüze Çağdaş İslâm Düşünürleri*. ed. Kemal Sözen vd. 93-127. İstanbul: Divan Kitap, 2017.
- Gecit, Mehmet Salih. "Son Dönem Temsilcileri Bağlamında Yeni İlm-i Kelâm Hareketi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/46 (2016), 931-944.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd. *İlcâmul-Avâm an İlmi'l-Kelâm*. nşr. Mahmut Kaya vd. İstanbul: Şenyıldız Matbaacılık, 2020. 19.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd. *el-Munkizu Mine'd Dalâl*. Ankara: Elis Yayınları, 2020.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd. *el-İktisad fi'l-itikat İtikatta Doğru Yol*. nşr. Osman Demir. İstanbul: Akif Matbaa, 2018.
- Griffin, David Ray. *God and Religion In The Postmodern World*. ABD: State University of New York Press, 1998.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Kelâm Tarihi*. sad. Muammer Esen. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Abdüllatif Tercümesi*. çev. Ali Rıza Kaşeli. İstanbul: Osmanlı Yayınları, Gül Neşriyat, 2016.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkîhu'l kelâm fi akâid-i ehli'l İslâm Kelâm İlmine Giriş* haz. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik Yayınevi, İstanbul, 2016.
- İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Daru'l-Sadr, 2011.
- İsfehânî, Ragıb. *el-Müfredât fi Garîbü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halil İtani. Mısır: Darü'l Marife, 1961.
- İsfehânî, Ebû Musâ. *el-Mu'cemü'l-Muğis fi Garîbi'l Kur'ân*. haz. Abdülkerim el-Azbavi. Medine: Daru'l- Medine, 1986.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Muhassalü'l-Kelâm ve'l-Hikme*. İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.

- İzmirli, İsmail Hakkı. *Yeni İlmî Kelâm*. sad. Sabri Hizmetli. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Karadaş, Cağfer. *Ana Hatlarıyla Kelâm Tarihi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2014.
- Karaman, Fikret. Abdüllatif Harpûti’nin Hayatı - Eserleri ve Kelâmî Görüşleri. *Diyânet İlmî Dergi* 1/29 (1993), 105-116.
- Karaman, Fikret. *Dünü ve Bugünüyle Harput*. Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Karaman, Fikret. “Yeni Kelam İlmî Düşüncesinin İnşası ve Abdüllatif Harpûti’nin Rolü”. 2/141. İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1959.
- Korlaelçi, Murtaza. “Medeniyet ve Tefekkürün İnşası”. *Akademide Felsefe Hikmet ve Din*. ed. Bayram Ali Çetinkaya. 325-340. Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Mevdûdî, Ebu’l Alâ. *İslâm Dünyası Uygarlığı*. çev. Çetin Manisalı. İstanbul: Adım Yayınları, 1989.
- Özdiç, Rıdvan. “Son dönem Osmanlı Düşüncesinde Yeni İlm-i Kelâm Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 233-248.
- Özervarlı, M. Sait. “İsbât-ı Vâcib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/495-497. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları*. Ankara: İsam Yayınları, 2019.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Salâhî, Muhammed. *Kâmûs-ı Osmânî*. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası, 1329.
- Sunguroğlu, İshak. *Harput Yollarında*. İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, 1959.
- Taftâzânî, Sa’deddin. *Makâsıdu’l-keâm fi ‘akâidi’l-İslâm*. çev. İrfan Eyibil. İstanbul: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık, 2019.
- Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali Tahanevi. *Keşşâfü İstılâhâti’l-Fünûn*. thk. Ali Dahruc. Lübnan: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmîne Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2021.
- Türkgülü, Mustafa. *Kelam İlmî*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. “Avam”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/105-106. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. “Havas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/517. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.

- Uludağ, Süleyman. “İbret”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/367-368. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018.
- Ünal, Ali. *Kur'an'da Temel Kavramlar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1990.
- Yar, Erkan. “Abdüllatif Harpûti ve Yeni Kelâm İlmi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1997), 241-262.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Burhan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/429-430. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Delil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/136-138. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Hatâbe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Yurdağür, Metin. “Abdüllatif Harpûti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/235-237, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Zebîdî, Muhammed Murtazâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. 8 Cilt. Mısır: Matbaatü'l-Hayriyye, 1306.